

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 2, Autumn and Winter 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2025.239437.1412>

Research Paper

The process of settlement of the Shahsevans and the formation of villages in the Mughan plain (1327-1357 SH)

Mohammad Keshavarz

Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran, Email: m.keshavarz@vru.ac.ir

Received: 2025/04/10 PP 158-183 Accepted: 2025/07/13

Abstract

The Shahsevan tribe, a major tribal union in northwest Iran, underwent significant changes during the Pahlavi era due to forced settlement policies in the 1310s, leading many to settle in the Mughan Plain and adjacent areas. After Reza Shah's fall in 1320 SH, the Shahsevans resumed limited migrations. From the late 1320s to the end of the Pahlavi era in 1357 SH, extensive developments in the Mughan Plain prompted widespread settlement, resulting in the establishment of Shahsevan-based villages. This data-driven study, utilizing archival and library sources and a descriptive-analytical approach, investigates the settlement process of the Shahsevan tribes in the Mughan Plain during this period.

Findings reveal that internal factors, such as employment as daily wage workers and livestock losses, combined with government-driven incentives and coercive measures, drove the settlement. Key government initiatives included transferring state lands in Azerbaijan, permitting aqueduct construction, building canals and irrigation networks, and establishing agricultural and agro-industrial companies, such as the Azerbaijan Shiyar Company. These efforts facilitated the Shahsevans' transition to a sedentary life, encouraging agriculture and participation in emerging industries. The Shahsevans settled in areas with access to land suitable for farming. Ultimately, government policies and actions during this period transformed the Mughan Plain, fostering development and enabling the Shahsevans to embrace agriculture and new economic opportunities, leading to permanent settlement and village formation.

Keywords: Shahsevan tribe, Mughan plain, Nomadic Settlements, Shahsevans Villages, Irrigation Canals and Networks, Azerbaijan Shiyar Company, Agricultural joint-stock Companies, and Agro-Industrial Companies.

Citation: Keshavarz, Mohammad. 2025. *The process of settlement of the Shahsevans and the formation of villages in the Mughan plain (1327-1357)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 18, No 2, PP 158-183.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The settlement and village formation process for Iran's tribes, particularly the Shahsevan, involved two approaches: "forced settlement" and "facilitating voluntary settlement." Originating in the early Safavid period, the Shahsevan were influenced by tribal displacement policies. During Reza Shah's reign, constructing a dam on the Aras River for the Mughan Plain irrigation was crucial for their survival. The government introduced the Shahsevan to sedentary life and agriculture. Despite mixed outcomes of forced resettlement, many Shahsevan were settled, while others adopted livestock farming. After Reza Shah's fall in 1320 SH, some resumed nomadic life, but by the late 1320s, events in the Mughan Plain encouraged village settlement. Local histories like *Mughan in the Scope of History* and studies by Khalaj and colleagues, Yousefifar and colleagues, Rakhsh Khorshid, and Hoquqi Isfahani provide insights into the Shahsevan's settlement, irrigation projects, and socio-economic structures. These works detail the Reza Shah government's planning, the Mughan Plain development company's efforts, and the settled Shahsevan's housing, education, and administrative organization.

Some Iranologists have also conducted valuable research on the subject under investigation:

Richard Tupper in "The Political and Social History of the Shahsevans of Mughan" has examined issues related to the settlement of the Shahsevans in the first and second Pahlavi periods. He has published other materials on the settlement of the Shahsevans in other works, such as the entries in the encyclopedias "Iranica", "The Great Islamic Encyclopedia", "The Encyclopedia of World Cultures", as well as his numerous other books and articles, which have been used in this article as needed for discussion.

Also, several European anthropologists such as Pierr Bessaignet, Cornelius Optland, and Gunther Schweizer have conducted research and studies on the nomadic society of the Shahsevans of the Mughan Plain.

Given that documentary research plays a very important role in presenting new and less-attentioned materials, this research seeks to present new materials from the content of documents about the settlement of the Shahsevans of the Mughan Plain and the formation of Shahsevans-dwelling villages in a specified time period.

Materials and Methods

This data-based research, based on the method of collecting information from archival centers and libraries and using a descriptive-analytical method, aims to examine the process of settling the Shahsevan tribes in the Mughan Plain and the formation of Shahsevan-based villages in the period from 1327 to 1357 SH. In this research, we aim to answer the question of what factors led to the settlement of the Shahsevans and the formation of Shahsevan-based villages in the Mughan Plain and its adjacent areas during the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi?

The research hypothesis is that during this period, the Shahsevans of the Mughan Plain of Azerbaijan, on the one hand, under the influence of the activities of the Azerbaijan Shiyar Company and joint-stock agricultural companies and agro-industrial companies, and on the other hand, the acquisition of lands that were irrigated by constructed canals, gradually settled, and Shahsevan-based villages emerged.

The present study attempts to provide a detailed description of the settlement process of the Shahsevans in the Mughan Plain region, to explain the process of their settlement and the formation of Shahsevan villages in the period in question. Initially, library resources such as relevant articles and books were studied, and notes were taken. Then, the required documents were obtained from the National Archives and Library of Iran. Each of the files included different and diverse topics of the settlement of the Shahsevans in the Mughan Plain, and the pages related to the research topic were used. One of the most important problems I faced during the compilation was the abundance of data volume and the difficulty of summarizing it in an article. To solve this problem, the most important data were selected, and another part of the data was postponed to other research in this period.

Result and Discussion

In 1327 SH, with the re-establishment of the “Tribe Settlement Department” under the supervision of the Ministry of Interior, the nomadic settlement program was resumed. The Shahsevan nomads were also included in this plan as part of the nomads of the country.

In the late 1320s, northeastern Azerbaijan experienced harsh winters and low-yield summers. More than seventy percent of the livestock and quadrupeds, including almost all the pack animals, perished. Hundreds of nomads died of starvation. Those who had returned to their huts after the fall of Reza Shah’s

reign were once again forced to leave their huts. Some went to the cities to earn a living. Others settled in villages they had built themselves in Mughan and other parts of the region. Following these disasters, in 1327-8 SH, the government transferred part of the state lands of Mughan to the Planning Organization for the implementation of the development and settlement project of the nomads in the framework of the first seven-year plan (Taper, 2005: 346). As a result of the development measures of the Planning Organization in the Mughan plain, some of them have abandoned their nomadic life and have settled down.

In the late 1330s, simultaneously with the development measures of the Mughan Plain and the demand of the Shahsevans for the transfer of land, the government decided to transfer the lands to those who had received the transfer papers of the 1310s. Another factor that contributed to the settlement process and the formation of villages in the Shahsevans was the establishment of the Shiyar Azarbaijan Company, which, according to the company's statutes, "is established for buying and selling tractors, seeds and other agricultural equipment for farming in the Mughan Plain and other cities of Azerbaijan and any other permitted commercial operations that are useful for the advancement of the company's purpose". For this purpose, lands were transferred by the government for the company's activities, and the Shahsevans also gathered at the company's location.

After the initial measures of the Shiyar Company, the program organization decided to provide agricultural activities and a settlement area for a group of Shahsevans by transferring water from the Aras River. For this purpose, a plan was prepared to construct a water transfer channel from the Aras and irrigation channels. Two main channels, A and T, and several subsidiary channels will be created in the Mughan plain, and Shahsevan-dwelling villages will be formed near these channels, and each of the Shahsevans will be given plots of land of 6 and 12 hectares for agriculture. In a survey of the reasons for settling in these villages, the villagers stated the following: development of the Mughan plain, lack of fodder in the desert and the loss of sheep due to drought, freedom from nomadism, poverty and hunger, destruction of crops due to drought or snow and cold, land division in Mughan, oppression and pressure from the Khans, agriculture and business.

Conclusions

The Shahsevans of the Mughan Plain were resettled in two stages during the Pahlavi period. During the reign of Reza Shah, the Shahsevans were forced to settle in coordination with other Iranian tribes. Many of them accepted the forced settlement program due to their fatigue from the unrest of the late Qajar period, which was more severe in the northwest of Iran than in other parts. In the 1320s, due to the lack of a centralized and powerful government and the failure to pursue forced settlement policies, the Shahsevans resumed nomadic life like other Iranian tribes.

In the 1330s, the government's attention was drawn to the Mughan Plain in the form of development programs. The establishment of the Shiyar Azerbaijan Company in the late 1320s and its continuation under the name of the Mughan Plain Development Company provided the basis for the settlement of some of the Shahsevans. The Mughan Plain irrigation project, which had not been completed during the first Pahlavi period, gradually led to the development of the Mughan Plain and the Shahsevans' desire to settle there by constructing irrigation networks and building several villages for the Shahsevans to live in. With the development of agricultural lands, the Khans and Shahsevans, who had title deeds, began to register the lands in their own names. Land registration and agricultural work gradually brought them together, and the first Shahsevan villages were formed with government support policies. It should be noted that the construction of irrigation networks and the development of the Mughan Plain also had political reasons. The proximity of that region to the Soviet Union and the possibility of abuse and rebellion by the Shahsevan tribe prompted the Pahlavi government to implement large projects with large investments in order to both commercialize agriculture and force the nomads of the region to settle and work in the desired projects.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2025.239437.1412>

مقاله پژوهشی

فرایند اسکان شاهسون‌ها و شکل‌گیری روستاهای دشت مغان (۱۳۲۷-۱۳۵۷ش)

محمد کشاورز

استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشگاه ولی‌عصر رفسنجان، رفسنجان، ایران، رایانامه: m.keshavarz@ru.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۱ صص ۱۵۸-۱۸۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

چکیده

ایل شاهسون یکی از بزرگ‌ترین اتحادیه‌های ایلی در شمال غرب ایران است. در دوره پهلوی، با اجرای طرح اسکان اجباری دهه ۱۳۱۰ش، بسیاری از شاهسون‌ها در دشت مغان و نواحی مجاور آن اسکان یافتند. پس از سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰، شاهسون‌ها هم مانند سایر ایلات ایران، کوچ‌نشینی را به صورت محدود آغاز کردند. از اواخر این دهه تا پایان دوره پهلوی، تحولات گسترده‌ای در دشت مغان رخ داد که بر اثر آن بخش عمده‌ای از جمعیت شاهسون‌ها اسکان یافتند و روستاهای شاهسون‌نشین به وجود آمد. این پژوهش داده‌بنیاد، براساس روش جمع‌آوری اطلاعات از مراکز آرشیوی و کتابخانه‌ها و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، بر آن است که فرایند اسکان ایلات شاهسون در دشت مغان و شکل‌گیری روستاهای شاهسون‌نشین در بازه زمانی ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ش را مورد بررسی قرار دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وجود زمینه‌های داخلی تغییر روش زندگی در نزد ایلات شاهسون، مانند اشتغال شاهسون‌ها به عنوان کارگران روزمزدی، از دست دادن دام‌ها و غیره، همزمان با عوامل مشوق و اجبارآمیز مانند طرح واگذاری اراضی دولتی در آذربایجان و أخذ تعهد از اشخاص، اجازه حفر قنات در زمین‌های واگذاری، احداث کانال‌ها و شبکه‌های آبیاری، تأسیس شرکت شیار آذربایجان، تأسیس شرکت‌های سهامی-زراعی و شرکت‌های کشت و صنعت، از عوامل اصلی اسکان شاهسون‌ها در دشت مغان و نواحی مجاور بوده است. نتیجه پژوهش بیانگر این است که مجموعه عوامل و اقدامات دولت در بازه زمانی پژوهش، سبب عمران و آبادی دشت مغان شد و شاهسون‌ها هم از این قضیه استقبال کردند و به تدریج مشغول زراعت و کار در صنایع جدید شدند. همچنین شاهسون‌ها در نقاطی که امکان دریافت زمین و کشاورزی وجود داشته است، اسکان یافتند.

واژه‌های کلیدی: ایل شاهسون، دشت مغان، اسکان عشایر، روستاهای شاهسون‌نشین، کانال‌ها و شبکه‌های آبیاری، شرکت شیار آذربایجان، شرکت‌های سهامی-زراعی و کشت و صنعت.

استناد: کشاورز، محمد (۱۴۰۴). فرایند اسکان شاهسون‌ها و شکل‌گیری روستاهای دشت مغان (۱۳۲۷-۱۳۵۷ش)، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۸، شماره ۲، صص ۱۵۸-۱۸۳.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

فرایند اسکان و تشکیل روستا در ارتباط با ایلات ایران به دو گونه «اسکان اجباری» و «فراهم نمودن مقدمات جهت اسکان یا اسکان اختیاری» به اجرا درآمده است. ایل شاهسون یا ایلات شاهسون^۱ که پیشینه تشکیل آنها به اوایل دوره صفویه می‌رسد، همواره تحت تأثیر سیاست جابه‌جایی ایلات قرار داشته‌اند. البته پس از جنگ‌های ایران و روس و شکست ایران در این جنگ‌ها، قشلاقات ایل شاهسون در دشت مغان جزو سرزمین‌های روسیه شد.^۲ بسیاری از شاهسون‌ها که تعلق خاطر به قشلاقات خود در ایران را داشتند، به این قشلاقات کوچیدند. پس از بسته شدن مرزهای ایران و روسیه، مشکلات گسترده‌ای در سیستم کوچ شاهسون‌ها پدید آمد. شاهسون‌ها از طرفی امکان کوچ به قشلاقات مغان (روسیه) را نداشتند و از طرف دیگر، قشلاقات مغان ایران جواب‌گوی چرای دام‌ها نبود؛ به همین دلیل درگیری مرزی بین شاهسون‌ها و روس‌ها شکل گرفت. دولت ایران که دیگر قصد رویارویی با روسیه را نداشت، تصمیم گرفت ایلات مرزی خود را که شامل شاهسون‌ها هم می‌شد، تا حد ممکن از مرزها دور کند و اسکان دهد. این اولین اسکان جدی شاهسون‌ها بود که توسط حکومت مرکزی انجام شد؛ هر چند طوایف قدرتمند شاهسون به برنامه اسکان اجباری دولت پایبند نبودند.

در اواخر دوره قاجاریه به تدریج موقعیت سیاسی و اجتماعی شاهسون‌ها دگرگون شد و بین طوایف مختلف شاهسون در نواحی دشت مغان، مشکین‌شهر، ارسباران و اردبیل اختلافات و کشمکش‌های قبیله‌ای افزایش یافت (عزیززاده، ۱۳۸۶: ۲۸۲) و تا سال‌های ۱۲۹۹-۱۳۰۰ ش. خوانین طوایف برای کسب تفوق، در حال جنگ با یکدیگر بودند (تاپر، ۱۳۸۳: ۳۳۹-۳۴۰).

در دوره رضاشاه پهلوی، مهم‌ترین عامل ماندگاری شاهسون‌ها در دشت مغان، ایجاد سازوکاری برای آبیاری دشت مغان از طریق ایجاد سد بر روی ارس بوده است و این امر منوط به توافق دولت ایران و شوروی بود. طی بازدیدهایی که از آن منطقه به عمل آمد، طرح احداث سد بین بیله‌سوار و پل خداآفرین برای کشت محصولات صنعتی چون پنبه، کتان، کرچک، توت و غیره را به رضا شاه دادند و اولین اقدام ضروری برای این کار را حفر مجدد رودخانه فرعی «یوقون کافر آدوخ» می‌دانستند (ساکما، ۱۳۱۰/۶۴۷۵۳، ۱۳۱۲، ۴-۹). اقدام بعدی دولت، آشنا ساختن شاهسون‌ها با اصول زندگی یکجانشینی و انواع زراعت بود. برای این کار، دولت در نواحی چهارگانه شاهسون‌ها شامل مشکین و اراش،

۱. کاربرد واژه ایلات به این دلیل است که ایل شاهسون از مجموعه ایلات تشکیل شده است. بسیاری از ایلات تنها در مقطعی عنوان شاهسون دارند و در مقطعی دیگر عنوان شاهسون ندارند. ایلات افشار، بیات، قرایی و غیره نمونه‌هایی در این زمینه می‌باشند.

۲. دشت مغان در غرب دریای مازندران و شمال کشور ایران قرار گرفته و جریان رود ارس این دشت را به دو بخش تقسیم کرده است. در منطقه جنوبی دشت مغان ایران واقع شده و در منطقه شمالی دشت میل در قلمرو جمهوری آذربایجان قرار دارد. دشت مغان ایران از کنار رودخانه ارس با شیب ملایم به سمت جنوب ارتفاع می‌گیرد و به دامنه سیلان می‌رسد (حقوقی اصفهانی، ۱۳۹۳: ۳).

انکورت، اجارود و مغانات اقدام به تأسیس ادارات دولتی شامل نظمیه، امنیه، عدلیه، معارف و صحیه کرد (ساکما، ۳۱۰/۲۰۸۳۵، ۱۳۱۳، ۱). فقدان این ادارات سبب پایدار ماندن حکومت خوانین شاهسون در آن مناطق مذکور می‌شد.

دولت پهلوی قصد داشت با آبیاری اراضی و آباد کردن آن مناطق، زمینه‌ی ثبت اراضی توسط شاهسون‌ها و یکجانشین کردن آنها را فراهم آورد. همچنین دولت قصد داشت علاوه بر کشت جو و گندم، محصولاتی نظیر پنبه، نیشکر و حبوبات هم زیر کشت بروند و حیوانات اهلی را پرورش دهند. در این زمینه، دولت در پی جلب حمایت تجارت‌خانه‌ها و مشارکت بانک فلاحی بود (ساکما، ۳۱۰/۲۰۸۳۵، ۱۳۱۳، ۸-۹). دولت در برخی نقاط مانند قشلاق «قره‌توره» و قشلاق «جاق» که متعلق به دو طایفه تکله و مرادلو بود، با کمبود آب برای سکونت و تلخی و شوری آب چاه‌ها مواجه بود؛ به همین دلیل دولت نمی‌توانست قبل از آوردن آب به دشت مغان، اقدام به اسکان ایلات شاهسون کند (ساکما، ۳۱۰/۶۴۷۷۱، ۱۳۱۵، ۳ و ۷). فارغ از موفقیت یا عدم موفقیت طرح اسکان اجباری شاهسون‌ها، در دوره رضاشاه بسیاری از شاهسون‌ها اسکان یافتند و درباره عده‌ای دیگر که امکان سکونت برای آنها وجود نداشت، طرح دامداری اجرا گردید.^۱ پس از سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰، عده‌ای از شاهسون‌ها به‌طور محدود کوچ‌نشینی را از سر گرفتند، اما در اواخر دهه ۱۳۲۰ به بعد، اتفاقاتی در دشت مغان رقم خورد که شاهسون‌ها را متمایل به اسکان و روستانشینی کرد. در این پژوهش بر آنیم به این پرسش پاسخ دهیم که چه عواملی در دوره محمدرضاشاه پهلوی سبب اسکان شاهسون‌ها و تشکیل روستاهای شاهسون‌نشین در دشت مغان و نواحی مجاور آن شد؟

فرض پژوهش آن است که در این دوره، شاهسون‌های دشت مغان آذربایجان از یک سو تحت تأثیر فعالیت‌های شرکت شیار آذربایجان و شرکت‌های سهامی-زراعی و کشت و صنعت و از سوی دیگر، تصاحب زمین‌هایی که به وسیله کانال‌های احداثی آبیاری می‌شدند، به تدریج یکجانشین شدند و روستاهای شاهسون‌نشین به وجود آمدند.

پژوهش حاضر با تکیه بر روش گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و اسناد آرشیوی انجام شده و تلاش دارد با ارائه توصیفی دقیق از چگونگی روند اسکان شاهسون‌ها در منطقه دشت مغان، فرایند اسکان آنان و تشکیل روستاهای شاهسون‌نشین در دوره مورد نظر را تبیین کند.

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به: یوسفی فر و همکاران (پاییز و زمستان ۱۳۹۸)، «فرایند اسکان شاهسون‌های دشت مغان در دوره رضاشاه (۱۳۱۰-۱۳۲۰ش/۱۹۳۱-۱۹۴۱م)»، دو فصلنامه تاریخ ایران، دوره دوازدهم، شماره ۲.

پیشینه و روش تحقیق

در زمینه اسکان طویف ایل شاهسون، تاریخ‌های محلی مانند مغان در گستره تاریخ نوشته عزیزالله قلمی، مغان، نگین آذربایجان از احد قاسمی، دشت مغان در گذر زمان از اعظم عوض‌پور، تاریخ دشت مغان نوشته میرینی عزیززاده و غیره اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت ایلات و عشایر در دوره مورد بحث دارند. در این تحقیقات، به مسئله اسکان ایل شاهسون نیز پرداخته شده است.

خلج و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تأثیرات عوامل سیاسی در تغییرات سرزمینی ایل شاهسون در دوره قاجاریه»، فرایند سکونت طویف مختلف شاهسون‌های دشت مغان را مورد بررسی قرار داده‌اند. یوسفی فر و همکاران در مقاله «فرایند اسکان شاهسون‌های دشت مغان در دوره رضاشاه (۱۳۱۰-۱۳۲۰ ش/۱۹۳۱-۱۹۴۱م)» برنامه‌ریزی و اقدامات حکومت رضاشاه را مورد بررسی قرار داده‌اند. عزیز رخش خورشید (کیاوند) در سال ۱۳۳۸ ش، به همراه هیئتی به سرپرستی دکتر بسینیه از طرف مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران و بنا به درخواست بنگاه عمران دشت مغان، برای انجام تحقیقات میدانی از شاهسون‌هایی که بر اثر برنامه‌های عمرانی دشت مغان در آنجا ساکن شده بودند، عازم دشت مغان شد. وی در اثر خود با عنوان نظری به زندگی ده‌نشینان دشت مغان مباحثی چون بررسی فعالیت‌های بنگاه عمران دشت مغان در اسکان شاهسون‌ها، احداث کانال‌های آبیاری دشت مغان، مسکن، ساختار اجتماعی و اقتصادی، عادت‌ها و رسوم، تعلیم و تربیت و سازمان اداری در بین شاهسون‌های اسکان‌یافته را مورد بررسی قرار داده است.

مرتضی حقوقی اصفهانی در کتاب خود با عنوان دشت مغان، سرزمین شاهسون‌ها و برنامه‌های عمرانی برنامه‌های عمرانی دشت مغان و اسکان شاهسون‌ها را در دهه ۱۳۳۰ ش. مورد بررسی قرار داده و با توجه به اینکه وی مدتی سرپرست سازمان عمران مغان بوده، اطلاعات گردآوری شده از اهمیت خاصی برخوردار است.

در ارتباط با موضوع مورد تحقیق برخی از ایران‌شناسان نیز تحقیقات ارزشمندی انجام داده‌اند: ریچارد تاپر در کتاب تاریخ سیاسی و اجتماعی شاهسون‌های مغان و در فصل «اسکان عشایر و ایل‌زدایی»، مسائل مربوط به اسکان شاهسون‌ها در دوره پهلوی اول و دوم را مورد بررسی قرار داده است. اطلاعات شفاهی که ریچارد تاپر در دهه ۴۰ به صورت میدانی از جامعه شاهسون‌ها گردآوری کرده، با توجه به کمبود منابع، در نوع خود بسیار ارزشمند است. البته پس از انقلاب بسیاری از اسناد شاهسون‌ها در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نمایه شده است و نیاز به بررسی دارد که تحقیقات ریچارد تاپر فاقد آن است. وی بعدها در سال ۱۳۷۸ ش/۱۹۹۹م. در همایشی در مدرسه مطالعات شرقی

و آفریقایی دانشگاه لندن، مقاله‌ای در مورد اسکان شاهسون‌ها از اواخر دوره قاجار تا سقوط رضاشاه را ارائه داده است.^۱ او درباره اسکان شاهسون‌ها مطالب دیگری را در آثاری چون مداخل دانشنامه‌های «ایرانیکا»، «دائرة المعارف بزرگ اسلامی»، «دائرة المعارف فرهنگ‌های جهان» و نیز دیگر کتاب‌ها و مقالات پرشمار خود منتشر کرده که در این مقاله به اقتضای بحث، از آنها استفاده شده است. همچنین چند نفر از مردم‌شناسان اروپایی مانند پیر بسینیه (Bessagnet, Pierr)، کرنلیس اُپت‌لند (Opt land, C) و گوتتر شِوایتزر (Schweizer, Gunther) درباره جامعه عشایری شاهسون‌های دشت مغان به تحقیق و بررسی پرداخته‌اند. تحقیقات بسینیه و اُپت‌لند مسائل مربوط به اسکان کوچندگان شاهسون دشت مغان و برنامه اسکان این عشایر همراه با جابه‌جایی فرهنگی آنها را در برمی‌گرفت. تحقیقات شِوایتزر نیز شامل اسکان شاهسون‌های آذربایجان و تحول ساختی در اقتصاد و فرهنگ منطقه و مردم ساکن آنجا می‌شود (بلوک‌باشی، ۱۳۷۹: ۸۵).

با توجه به اینکه پژوهش‌های اسنادی نقش بسیار مهمی در ارائه مطالب نو و کمتر توجه‌شده دارند، این پژوهش به دنبال ارائه مطالب جدیدی از محتوای اسناد درباره اسکان شاهسون‌های دشت مغان و شکل‌گیری روستاهای شاهسون‌نشین در بازه زمانی مشخص شده دارد.

فرایند تدریجی اسکان شاهسون‌ها در دشت مغان

پس از پایان جنگ جهانی دوم دولت ایران صورت معتدل‌تری از سیاست‌های مربوط به ایلات را تعقیب کرد. بر این اساس، کوچ‌روی تحت شرایط جدید همچنان ادامه یافت؛ همزمان برنامه‌های بلندمدتی نیز برای اسکان عشایر پی گرفته می‌شد، رؤسای طوایف و قبایل خلع ید شدند، مراتع ملی اعلام شد، دامپروران صنعتی به مراتع و اراضی ایلات دست‌اندازی کردند و در مجموع کوچ‌روی و دامداری سنتی مورد بی‌توجهی قرار گرفت. طرح‌های عظیم آبیاری اراضی و کشت و صنعت در مناطق ایلی به اجرا درآمد. دولت به عمد حمایت خود از کوچ‌نشینی را دریغ داشت و با زیر کشت بردن مراتع و عرضه گوشت به بازار مصرف داخلی، ایلات را در اقتصاد ملی ادغام کرد (stauffer, 1965: 296-302).

وضعیت کلی اسکان شاهسون‌ها در دهه ۱۳۲۰ بیانگر این است که «متنفذین و رؤسای شاهسون از موقعیت خود سوءاستفاده نموده علاوه بر اینکه کوچک‌ترین عمران و آبادی در قطعات واگذاری به عمل نیاوردند، بلکه برگ واگذاری عده[ای] از افراد ایل را که تنها سند مالکیت آنها محسوب می‌شد، از دست ایشان خارج و املاک و قشلاقات باقیمانده دولت را نیز به قشلاق مورد ادعای خود اضافه نمودند و از این راه، در این مدت متجاوز از ده سال سوء استفاده‌های هنگفتی نمودند. در شهریور ۱۳۲۰ش.

۱. ریچارد تاپر (۱۳۸۳)، «نمونه ایل شاهسون»، مجموعه مقالات رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین، گردآوری استفانی کرونین، ترجمه مرتضی ناقب‌فر، تهران: جامی.

به این طرف که دولت در نظر داشت قطعات مزبور را به ملکیت افراد ایل واگذاری نماید، ولی در نظر فقدان سوابق امر و معلوم نبودن تعداد اراضی واگذاری و در دست نداشتن نقشه افراد ایل و اطلاعات صحیح انجام این منظور که بی‌نهایت در عمران و آبادی مغان و تخته قاپو شده مؤثر می‌باشد، عملی نمی‌شد». بنابراین مسئول اداره خالصه از بایگانی اداره دارایی تبریز اوراق واگذاری را یافته و در نتیجه آن «از روی بصیرت و اطلاعات کامل اولاً نسبت به قبول اظهارنامه‌های افراد ایل که مدت‌ها است در این مورد شکایت‌های متوالی می‌نمایند اقدام نمود. ثانیاً از تجاوزاتی که در این مدت ده سال به قشلاقات باقیمانده دولتی شده جلوگیری به عمل آورد و ثالثاً نسبت به قبول تقاضای ثبت از افراد طوایف که اوراق واگذاری آنها از طرف متنفذین محلی به زور از دست آنها خارج شده اقدام لازم معمول داشت» (ساکما، ۱۹۹۷۳/۲۳۰، ۱۳۱۴، ۴۷).

در سال ۱۳۲۷ش. با تشکیل مجدد «اداره اسکان ایلات» زیر نظر وزارت داخله (وزارت کشور)، برنامه اسکان عشایر از سر گرفته شد. این بار برخلاف دوره پیشین، برای فراهم آوردن جنبه‌های اقتصادی و فرهنگی اسکان، بیشتر تأکید می‌شد. این مساعی در بُعد فرهنگی با تشکیل «دانشسراهای عشایر» همراه بود و ابعاد اقتصادی آن در مناطق عشایری مختلف با توجه به ظرفیت‌های عمومی هر منطقه، در چارچوب «طرح‌های عمرانی» پیگیری می‌شد. عشایر شاهسون نیز به عنوان بخشی از عشایر کشور، مشمول این طرح شدند (قاسمی، ۱۳۷۷: ۱۴۵/۲-۱۴۶).

در اواخر دهه ۱۳۲۰ش، شمال شرق آذربایجان زمستان‌های سخت و تابستان‌های کم‌محصولی را از سر گذراند. بیش از هفتاد درصد از دام‌ها و چهارپایان از جمله تقریباً تمام حیوانات بارکش تلف شدند و صدها تن از عشایر از گرسنگی جان باختند. کسانی که پس از سقوط سلطنت رضاشاه به آلاچیق‌هایشان بازگشته بودند، بار دیگر ناگزیر به ترک آلاچیق‌ها شدند. عده‌ای برای امرار معاش راهی شهرها شدند، عده‌ای دیگر نیز در روستاهایی که توسط خود آنها در مغان و نقاط دیگر منطقه ساخته شده بود، اقامت گزیدند (douglas, 1952: 45). دولت در پی این بلایا در سال ۱۳۲۸-۱۳۲۷ش، بخشی از اراضی خالصه مغان را برای اجرای پروژه توسعه و اسکان عشایر در قالب برنامه هفت‌ساله اول، به سازمان برنامه واگذار کرد (تایپر، ۱۳۸۴: ۳۴۶). در نتیجه اقدامات عمرانی سازمان برنامه در دشت مغان، قسمتی از آنها زندگی چادرنشینی را ترک کردند و اسکان یافتند (مصاحب، ۱۳۸۳: ۱۴۴۳/۲).

در اواخر دهه ۱۳۳۰ش. همزمان با اقدامات عمرانی دشت مغان و تقاضای شاهسون‌ها برای واگذاری زمین، دولت تصمیم گرفت به کسانی که ورقه‌های واگذاری دهه ۱۳۱۰ش. را دریافت کرده‌اند، اراضی را واگذار کند؛ به همین سبب از طریق پیشکار دارایی آذربایجان، به اداره ثبت اسناد و املاک اردبیل اطلاع

داده شد که اظهارنامه‌های ثبتی افراد ایل شاهسون را که توسط کمیسیون به عنوان ملک افراد شناخته شده است، بپذیرند و همچنین برای کسانی که ورقه واگذاری ندارند یا اسامی آنها در دفتر کمیسیون سابق ذکر نشده است، اداره دارایی محل به ثبت آنها اعتراض کند (ساکما ۱۹۹۷۲/۲۳۰، ۱۳۳۷، ۱۵). جدول زیر نشان می‌دهد که چه طوایفی از سال ۱۳۱۰ تا اواخر دهه ۱۳۳۰ش، جزو ایل شاهسون بوده‌اند و چه مناطقی از مغان، سبلان و ارشق برای اسکان آنها در نظر گرفته شده بود.

طوایف شاهسون و قشلاق‌های آنها (ساکما، ۱۹۹۷۲/۲۳۰، ۱۳۳۷، ۱۹-۹۶)

نام قشلاق	نام طایفه	نام قشلاق	نام طایفه	نام قشلاق	نام طایفه
کریچ‌لو معروف به فهله	جَلَو	کوزلو	کبلو	شاه‌تپه‌سی	ساریخان‌بگلو
داشبلاغ	علی‌بابالو	داشبلاغ	شاه‌علی‌بگلو	دوزقشلاق	سیدلر
چناروبرون	ساریخان‌بگلو	حسینقلی بیلقان(؟)	تکله	حاجیه‌کندی داشبلاغ	علی‌بابالو
بوزجا	کبلو	جوروق	جانیارلو و طالش میکائیلو	جلال‌لوی ارشق	اودلو
جلایر سفلی ارشق	یدی‌اویماق	تربت	تربت	بخشعلی	اودلو
جبارلو	عیسی‌لوی ارشق	اوجاق	مرادلو	ائیک‌دلو	همپاقوجه‌بگلو
بران	کورعباسلو	بران علیا	کبلو	پلنگلو	حاجی‌خواج‌ه‌لو
نچلوقیه(؟)	اودلو	اوج‌بلاغ	علی‌بابالو	آدشرین و شهپاز	جان‌یارلو
اکبر	آصف‌لو فولادلو	انجیر	پرایواتلو	آوندپناه عبدالله	علی‌بابالو
اُجاق	مُستعلی‌بگلو	انجیرلو	آصف‌لو، خامس‌لو، فولادلو	قَره‌توره	تکله
قره‌تکانلو	کورعباسلو	قبرلو	بگ‌باغلو	قباله	ساریخان‌بگلو
فهله	سیدلر	طومار‌کندی	همپاقوجه‌بگلو	عالیشان	ساریخان‌بگلو
سومو‌کلو	همپاقوجه‌بگلو	شورگل علی قجه سفلی	علی‌بابالو	آلاچیق تپه‌سی ارشق	یدی‌اویماق
جات‌جداقیه	قوجه‌بگلو	قارقلو	قوجه‌بگلو	حسن‌خان و پاشا	بالایبگلو
دَمیرف‌هیبت	جهان‌خان‌لو	رستم و آقا	مستعلی‌بگلو	بی‌بی‌یاقاری مزرعه‌سی	طالش میکائیل‌لوی مشکین
رستم و آقا دوم	مستعلی‌بگلو	حاجیق‌لوارشق	یدی‌اویماق	حاجی‌مصطفی‌در ارشق	مرادلوی حَقویردی
حسن‌کر	عیسی‌لو	صادق‌طومار	دمیرچلو	قَرقلعه‌سی حسن‌بگ ولی	اینالو، ساریخان‌بگلو و یکله‌لو(؟)
میرزاخان داشبلاغ	شاه‌علی‌بیگلو	رضی‌خرابه‌ارشق	عیسی‌لو	طومار درّه‌سی ارشق	طالش میکائیل‌لوی مشکین

نام قشلاق	نام طایفه	نام قشلاق	نام طایفه	نام قشلاق	نام طایفه
مین تک سفلی	عبسی‌لو	علی کهریز	علی‌بابالو	یلاقان	تکله
نورالله قشلاقی	جهان‌خانم‌لو	نظر علی بلاغی	علی‌بابالو	ملک عاقلی	یدی اویماق
قوی جوق شیخ عباس	یدی اویماق ارشق	قلی قشلاقی حاجی فرضی	علی‌بابالو	قطور بلاغی	علی‌بابالو
قلعه میرزا	بالابیگلو	قطارقیه	ساریخان‌یگلو	قزقون بلاغی سفلی - قزقون بلاغی علیا	علی‌بابالو

به هنگام ثبت اراضی خالصجات در مشکین‌شهر، مشکلاتی از قرار ذیل وجود داشت که امکان ثبت اراضی را سخت می‌کرد: قشلاقات بلامعارض دولتی، مزارع واگذارشده با فرمان ناصرالدین‌شاه، مشکلات اراضی واگذاری قانون ۱۳۱۱، قشلاقات بدون داشتن فرمان یا ورقه واگذاری، اراضی شرکت شیپار آذربایجان سازمان برنامه و قشلاق‌های دولتی بدون استناد به فرمان یا اوراق واگذاری (ساکما، ۲۳۰/۱۹۹۷۸، ۱۳۳۶، ۳۲-۳۸). همچنین باید در نظر داشت که در آن زمان بین زارعان و خالصه، نسبت به عدم پرداخت مالکانه اختلاف وجود داشته است. زارعان و عشایر محلی معتقد بودند با توجه به واگذاری سال ۱۳۱۱ و فرمان ناصرالدین‌شاه و آبادانی زمین‌ها، نباید بهره‌برداران؛ درحالی‌که بنگاه خالصجات معتقد بود بخش زیادی از زمین‌ها خالصه است و مشمول پرداخت بهره مالکانه می‌شود (ساکما، ۳۱۰۵/۲۳۰، ۱۳۳۹، ۱۵۶). در سال ۱۳۳۶ش. به دلیل اختلاف ذکرشده، سران عشایر به صورت دسته‌جمعی وارد تبریز شدند و دولت مجبور شد مأموران وصول بهره را از قشلاقات دره‌رود فرا بخواند (همان، ۲۱۴).

سرانجام در سال ۱۳۴۲ش. زارعان شاهسون متعهد شدند در اراضی واگذاری دشت مغان کشت کنند و بهره مالکانه را به قرار صدی ده بپردازند و قبل از تأدیة بهره مالکانه دولت، حق برداشت محصول را نداشته باشند (ساکما، ۳۲۰/۳۰۴۶۹، ۱۳۴۲، ۱۱۳).

تأسیس شرکت شیپار آذربایجان

طبق ماده یک و دو اساسنامه: «شرکت سهامی شیپار آذربایجان شرکتی است سهامی که بر طبق قانون سازمان برنامه مورخ ۲۶ بهمن ۱۳۲۷ و ماده واحده مورخ ۱۳ تیر ماه ۱۳۲۸ به منظور خرید و فروش تراکتور و بذر و سایر وسایل کشاورزی برای زراعت در دشت مغان و سایر شهرستان‌های آذربایجان و هرگونه عملیات بازرگانی مجاز که برای پیشرفت منظور شرکت مفید باشد، تأسیس می‌گردد. مرکز اصلی شرکت در اردبیل است و شرکت در نقاطی که ضرورت ایجاب نماید با تصویب سازمان برنامه شعب و یا نمایندگانی خواهد داشت» (ساکما، ۲۲۰/۲۸۸۲، ۱۳۳۵، ۵).

محل فعالیت این شرکت در یکی از مناطق خالصه دشت مغان که مجموعه‌ای از چند قشلاق و مساحت تقریبی آن هفده هزار هکتار بود، تعیین گردید. چون سطح اراضی دشت مغان بالاتر از رود ارس بود، ایجاد یک شبکه وسیع آبیاری از طرف شرکت شیپار پیشنهاد شد و مورد موافقت سازمان برنامه قرار گرفت (ساکما، ۳۰/۳۰۴۶۹، ۳۲۰/۳۲۰۴۶۹، ۱۳۴۲، ۳۶۵).

شرکت شیپار که در کشت دیمی فعالیت می‌کرد، انبار و بعضی تأسیسات اداری در این محل تأسیس کرد و روستای کوچک «یوشان‌آباد» در اندک مدتی به بخش تبدیل شد و عده زیادی از عشایر و روستانشینان در آن بخش تجمع کردند. شرکت شیپار که هدف اصلی آن، آشنا کردن مردم منطقه به مکانیزاسیون و مطالعه و تحقیقات در چگونگی شروع برنامه عمران مغان بود، قبل از هر چیز احداث راه شوسه‌ای از اردبیل به مغان و ایجاد کانال آبرسانی دشت را پیشنهاد کرد که مورد موافقت قرار گرفت و ساختمان هر دو آغاز شد (قلمی، ۱۳۷۶: ۳۵۷). البته در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۰ ش. یکی از سخت‌ترین خشکسالی‌های آذربایجان اتفاق افتاد. این مسئله باعث شد شرکت شیپار توجه خود را به سوی رود ارس و استفاده از اراضی کنار آن معطوف کند (ساکما، ۳۰/۳۰۴۶۹، ۳۲۰/۳۲۰۴۶۹، ۱۳۴۲، ۳۶۵).

خالصه زمین‌های خالصه مغان برای واگذاری به شرکت شیپار، به موجب چهار فقره صورت‌مجلس به قرار ذیل است:

۱. به موجب صورت‌مجلس مورخ ۲۸/۰۷/۰۲، از اراضی قشلاقات طالب‌ش میکابیل‌لو و جلودارلو واقع در دهکده شاه‌آباد: برای دیم‌کاری ۶۰۰۰ هکتار.
۲. به موجب صورت‌مجلس مورخ ۲۹/۰۱/۲۹ به شرح زیر:
  - الف. از اراضی قره‌قپاق واقع در اصلاندوز لب رود ارس برای زراعت آبی ۳۰۰ هکتار
  - ب. از اراضی اولتان پیرایواتلو که فعلاً به نام علیرضاآباد معروف گردیده برای زراعت آبی ۲۰۰ هکتار
  - ج. اراضی قشلاقات جلودارلوما و چالمه در حومه شاه‌آباد برای دیم‌کاری ۳,۲۰۰ هکتار
  - د. اراضی قشلاقات کویکلو اوچ‌دره‌لر در حومه شاه‌آباد برای دیم‌کاری ۴,۳۰۰ هکتار
۳. به موجب صورت‌مجلس مورخ ۲۹/۰۹/۰۷ از اراضی مشرف بر اراضی تحویلی قبلی به موجب صورت‌مجلس قبلی ۲۸/۰۷/۰۲ در شاه‌آباد برای دیم‌کاری ۲,۰۰۰ هکتار

---

۱. عزیز رخس خورشید درباره گروه‌های افته در دهکده‌های ناشی از طرح‌های عمرانی دشت مغان نوشته است: در این دهکده‌ها اقل چهار تیپ مختلف از مردم زندگی می‌کنند: ۱. کسانی که قبل از اجرای این طرح و حتی قبل از تأسیس شرکت شیپار ساکن بوده و به کشت و زرع اشتغال داشته‌اند؛ ۲. عشایری که از چادرنشینان دست کشیده و مستقیماً برای استفاده از زمین و طرح اسکان عشایر بدان‌جا رفته بودند؛ ۳. افراد و خانوارهایی که از دهات اطراف مشکین‌شهر و اردبیل و سایر جاها برای گرفتن زمین به مغان مهاجرت کرده بودند؛ ۴. گروهی که از اطراف و اکناف برای یافتن کار و کاسبی به این منطقه آمده بودند. از این گروه عده‌ای کاسب و مغازه‌دار بودند و عده‌ای دیگر کارگران روزمزد و کارمزدگیر و خوش‌نشینان ده را تشکیل می‌دادند که در اینجا به آنها «غریبه» می‌گفتند (رخس خورشید، ۱۳۴۱: ۵). همچنین خوش‌نشین را در مغان «غریبه» می‌گویند و منظور کسانی‌اند که از دهات دوردست برای کار و کاسبی به این ناحیه آمده‌اند و فاقد زمین زراعتی می‌باشند (همان، ۳۴).

۴. به موجب صورت مجلس مورخ ۳۱/۰۸/۰۱ از اراضی بین کمربند قشلاقات گیگلو و حسن خانلو که در ساحل رود ارس واقع [است] در این اراضی دو نهر جدید احداث گردیده است و فعلاً قسمتی از آن در حدود چهار هزار هکتار زیر کشت است ۱۰,۰۰۰ هکتار

جمع چهار فقره صورت مجلس ۲۶,۰۰۰ هکتار (ساکما، ۲۳۰/۱۹۹۷۴، ۱۳۳۶، ۹).
مهندس رخش خورشید (کیاوند) (۱۳۴۱، ۲) در ارتباط با اسکان عشایر شاهسون توسط بنگاه عمران دشت مغان (شرکت شیبار قبلی) نوشته است:

«چنانچه فلسفه ایجاد بنگاه عمران دشت مغان را اسکان عشایر این منطقه بدانیم این طرح در نقطه آغاز خود یک نقص اساسی داشته است. بدین معنی که ابتدا هیچ گونه مطالعه‌ای از نظر جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی درباره عشایر و دیگر مردم آن سرزمین به عمل نیامده است. وضع عشایر، مناسبات آنان نسبت به هم، ساختمان اجتماعی و تمایلات قشرهای مختلف نسبت به موضوع اسکان و ده‌ها مسئله دیگر از این قبیل روشن نشده است. وقتی که در مورد اجرای طرح‌های فنی این همه مطالعات مقدماتی نسبت به عناصر و عوامل بی‌جان انجام می‌دهند، چگونه ممکن است مردمی را که این پروژه‌ها برای آنان اجرا می‌شود و دارای قوه ادراک و احساس می‌باشند و در برابر هر عملی عکس‌العمل نشان می‌دهند و دارای افکار و تمایلاتی می‌باشند، ندیده گرفت. بدون شک افکار و عقاید و تمایلات این مردم چه درست باشد و چه غلط، در سیمای اجتماعی و اقتصادی آینده این ناحیه مؤثر خواهد بود».

البته در گزارش‌های شرکت شیبار آذربایجان آمده است که اراضی واگذاری همواره محل مناقشه میان شرکت و شاهسون‌ها بوده و شرکت بارها به مراجع ذی‌صلاح شکایت کرده و در خواست حل این مشکل را داشته است. همچنین شرکت شیبار به اعضای محترم «هیئت رسیدگی به اختلافات مغان» اعلام داشته بود که:

«سازمان برنامه برای حفر کانال بزرگ و کوچک میلیون‌ها تومان مصرف و برای عمران و آبادی دشت مغان نهایت جدیت را به عمل آورده است و شرکت شیبار آذربایجان که وابسته به سازمان برنامه و سرمایه آن صددرصد دولتی است، دست به اقدامات عمرانی و آبادی دشت مغان زده که می‌توان آن را اساسی‌ترین اقداماتی که تاکنون در کشور به عمل آمده، محسوب داشت» (ساکما، ۲۳۰/۱۹۹۷۴، ۱۳۳۶، ۹-۱۰).

۱. اعضای این هیئت عبارت بودند از: نماینده وزارت دادگستری و بازرسی کل کشور، نمایندگان وزارت جنگ، نماینده وزارت کشاورزی و خالصجات (ساکما، ۲۳۰/۱۹۹۷۴، ۱۳۳۶، ۱۰).

در سال ۱۳۴۱ زمین‌های واگذاری به شرکت شیبار به این صورت درآمد بود: ۱. سه هزار هکتار از هشت هزار هکتار زمین‌های شاه‌آباد توسط شاهسون‌های جلودارلو مورد ادعا قرار گرفته بود؛ ۲. موقع تحویل اراضی اسامی و پلاک رقبات و حدود آنها در صورت مجلس‌های مربوطه قید نشده بود و اراضی برخی از رقبات به صورت کامل واگذار نشده بود؛ ۳. برخی از رقباتی که توسط اداره خالصجات به اجاره داده شده بود، در حد و حدود زمین‌ها بین شرکت شیبار و مستاجران اختلافاتی پدید آمده بود؛ ۴. قسمتی از رقبات و اراضی تحویلی به نام دولت و قسمتی هم توسط اشخاص تقاضای ثبت شده بود؛ ۵. چون تمامی اراضی واگذاری به شرکت شیبار تحویل داده نشده بود، شرکت از تحویل گرفتن آنها خودداری می‌کرد (ساکما، ۳۲۰/۳۰۴۶۹، ۱۳۴۲، ۱۳۵).

شرکت شیبار اقدامات خود برای اسکان شاهسون‌ها و عمران دشت مغان را این‌گونه بیان کرده است:

- کشت چهارهزار و پانصد هکتار زمین در اراضی زیر نهر کوچک و بزرگ.
- کشت دوهزار [هکتار] زمین در شاه‌آباد به‌طور امانی و یک‌هزار هکتار زمین به وسیله زارعین شاه‌آباد.
- اسکان ۴۵۰ خانواده از شاهسون‌ها که جمعاً با عائله‌شان ۲۵۰۰ نفر می‌باشند در دهات علیرض‌آباد و اولتان، ابراهیم‌آباد و مجیدآباد.
- اسکان صد خانوار زارع [که] با عائله‌شان پانصد نفر می‌باشند در شاه‌آباد.
- اسکان پانصد نفر به عنوان خوش‌نشین در دهات احداثی شرکت که فعلاً از وجود آنها به عنوان کارگری و زراعت استفاده می‌شود و در نظر است پس از افتتاح نهر بزرگ، به آنان نیز زمین داده شود و برای مساعدت به آنان فعلاً بین دو نهر که آب‌گیر نمی‌باشد، زمین در اختیار آنها گذاشته شده است که با وسایل شخصی خود مشغول کشت شده‌اند تا بتوانند آذوقه سالیانه خود را تأمین کنند.
- احداث ساختمان برای سکونت کارمندان و کارگران شرکت و ساختمان‌های اداری خود شرکت و پاسگاه‌های انتظامی و همچنین ساختمان انبارهای متعدد برای نگهداری محصول.
- احداث حمام در شاه‌آباد و علیرض‌آباد.
- احداث بهرداری در شاه‌آباد و علیرض‌آباد که کلیه کارگران و زارعان و حتی سایر شاهسون‌ها از دکتر و داروی آن استفاده می‌کنند.
- تأسیس دبستان در شاه‌آباد و علیرض‌آباد که اولاد زارعان و شاهسون‌ها در آن مشغول تحصیل‌اند.
- تأسیس شرکت تعاونی روستایی دشت مغان و شعبات آن در دهات شاه‌آباد و اولتان و ابراهیم‌آباد. این شرکت مابحتاج زارعان را به قیمت مناسب در اختیار آنان می‌گذارد و محصول آنها را به قیمت

- عادلانه به فروش می‌رساند و همچنین مساعدت نقدی و جنسی به زارعان و کارگران می‌پردازد.
- خرید بیست دستگاه کمباین و سی و هشت دستگاه تراکتور بزرگ و کوچک و همچنین وسایط نقلیه به قدر کافی برای مکانیزه کردن زراعت دشت مغان.
- تأسیس تعمیرگاه مجهز و انبار فنی در شاه‌آباد که کلیه ماشین‌آلات کشاورزی و غیره در آن تعمیر شود.
- احداث هفتاد و دو هکتار باغ که... نوع درخت‌های میوه و زیتون و جنگلی و صنعتی در آن کاشته شده است و می‌توان گفت که این باغ در ایران منحصر به فرد است.
- درخت‌کاری کنار خیابان‌های احداثی مابین علی‌رضاآباد و باغ و همچنین نهرهای احداثی با در نظر گرفتن عمران و آبادی دشت مغان» (ساکما، ۱۹۹۷۴/۲۳۰، ۱۳۳۶، ۷-۸).

روستا‌های شاهسون‌نشین

پس از اقدامات اولیه شرکت شیبار، سازمان برنامه تصمیم گرفت با انتقال آب از رودخانه ارس، سطوحی از اراضی حاشیه ارس آماده فعالیت‌های زراعی و زمینه اسکان گروهی از عشایر فراهم شود. بدین منظور طرحی برای احداث کانال انتقال آب از ارس و کانال‌های آبیاری فراهم گردید. چنین طرحی با توجه به شرایط زمانی و مکانی (دشت مغان ۱۳۲۸ ش) حداقل در منطقه دورافتاده و فاقد راه‌های ارتباطی چون دشت مغان، در حد مطلوب فراهم نبود. مع‌الوصف با انتخاب گروه فنی اقدامات اجرایی آغاز شد و شاید با آزمون و خطا خدمات مورد نظر پیش می‌رفت و در سال ۱۳۳۲ ش. در محدوده‌ای به مساحت حدود چهارهزار هکتار، کانال انتقال آب از ارس با ظرفیت ۳ متر مکعب آب در ثانیه و کانال‌ها و انهار آبرسان آماده شد (حقوقی اصفهانی ۱۳۹۳: ۳۴-۳۵؛ مؤلف ناشناخته، ۱۳۴۶: ۲۲۶).

اوضاع کانال‌های آبیاری در ابتدای کار به این صورت بوده است: شبکه T کانال کوچک به مساحت ۳۰۰۰ هکتار در سال ۱۳۳۲ آبیگری و تحویل شرکت شیبار خواهد شد و تا سال ۱۳۳۹ به تدریج نواقصی که مشاهده می‌شود، رفع و اصلاح می‌گردد و تا آخر سال ۱۳۴۰ کاملاً به اتمام می‌رسد. شبکه A کانال بزرگ در تیر ۱۳۳۸ آبیگری و تا این تاریخ سه رشته از کانال‌های فرعی درجه ۲ (ک-ل-م) تحویل می‌شود و احیای اراضی زیر این کانال‌ها به مساحت تقریبی ۵۰۰۰ هکتار شروع می‌شود و سه رشته دیگر از کانال‌های فرعی درجه ۲ (ن-و-ب) حفر می‌گردد و در دست تکمیل و آبیگری آزمایشی است و تا اوایل سال ۱۳۴۰ تحویل خواهد شد. اراضی زیر این سه رشته نیز در حدود ۶۰۰۰ هکتار است. برای ۱۲ رشته کانال فرعی درجه ۲ در اراضی توفیقی^۱ که به مساحت ۱۴ هزار هکتار است، نقشه‌های لازم تهیه

۱. اراضی که بر اثر حل اختلافات مرزی از طرف دولت اتحاد جماهیر شوروی به دولت ایران مسترد شده است. این اراضی در محل به نام «توفیقی» خوانده می‌شود (ساکما ۲۰۰۳/۳۰۴۶۹، ۳۲۰، ۱۳۴۲، ۳۶۶).

و پیاده و میخ‌کوبی شده و درپچه‌های انشعابی آن نیز ساخته و تکمیل است. منتهی تا حال اقدام به حفر کانال‌ها نشده و بستگی به قدرت مالی سازمان دارد. یک رشته آبگیر و زهکش سرحدی و یک رشته سیل‌گیر که منتهی به همین آبگیر می‌شود در دشت حفر و تکمیل شده است (ساکما، ۳۲۰/۳۰۴۶۹، ۱۳۴۲، ۳۶۷).

شرکت شیار برای اسکان شاهسون‌ها و ایجاد روستاهای شاهسون‌نشین شش اقدام را انجام می‌دهد: ایجاد ساختمان روستاها، خرید ماشین‌آلات کشاورزی، خرید وسایل نقلیه، اصلاح شبکه‌های آبیاری، تقسیم اراضی برای اسکان عشایر و مطالعات خاک‌شناسی و آب‌های زیرزمینی به منظور یافتن آب شیرین برای روستاها (همان، ۳۶۸-۳۷۲).

اطلاعات لازم برای واگذاری زمین به ساکنان روستا بدین صورت بوده است: کشاورزانی که شخصاً و مستقیماً زراعت می‌کردند، با ذکر تعداد عائله تحت‌الکفاله آنها؛ اولاد ذکور کشاورزان مذکور که شایستگی انجام امور کشاورزی را دارند؛ خوش‌نشین‌ها و کسانی که در ده ساکن‌اند و شخصاً حاضر برای کشاورزی باشند؛ تعیین این که یک نفر کشاورز به‌طور متوسط و معمول در مدت یک سال چه مقدار زمین در آن ده زراعت شتوی و صیفی دارد. همچنین به هر زارع می‌توان حداکثر در هر آیش برای اراضی آبی بیش از ۱۰ هکتار و برای اراضی دیمی ۱۵ هکتار زمین واگذار کرد و همچنین در هر شهرستانی که خالصه تقسیم می‌گردد، هر که دارای ملک مزروعی بیشتر از ۳۰ هکتار باشد، حق استفاده از خالصه دولتی را ندارد و به کشاورزان که در رقبات دیگر خالصه دارای آب و زمین شده‌اند، مطلقاً زمین واگذار نخواهد شد. هیچ‌یک از کسانی که به دکان‌داری و یا شغل دولتی اشتغال دارند، حق دریافت زمین را ندارند و باید زمین به زارعان صاحب نسق و واجد شرایط که شخصاً و مستقیماً به امر کشاورزی اشتغال دارند، داده شود (ساکما، ۳۲۰/۳۰۳۵۶، ۱۳۴۳، ۵-۶).

در خلال احداث شبکه‌های آبیاری، با توجه به هدف اسکان شاهسون‌ها، در محدوده ۴۰۰۰ هکتاری شبکه آبیاری سه روستا در مساحتی حدود ۱۹۰ هکتار طرح‌ریزی و با ساختن خانه‌های مسکونی به تعداد ۲۵۶ دستگاه ۲ اتاقه بتونی، محوطه لازم برای باغچه و درخت‌کاری، خیابان‌بندی و محوطه‌سازی انجام می‌شود. برای هر یک از سه روستا حمام، مدرسه، منزل دهیار، منزل معلم، درمانگاه و منبع آب احداث می‌شود. پس از آماده شدن شبکه ۴۰۰۰ هکتاری و روستاها، نسبت به جلب خانواده‌های شاهسون برای اسکان که خود مقدمات تفصیلی بسیار برای اعمال این سیاست دارد، اقدام می‌شود و در نتیجه با صرف وقت بیش از یک سال تا تحقق آن، ۲۵۶ خانوار شاهسون عموماً از طایفه‌ای که اراضی اختصاص یافته به شبکه آبیاری عرصه قشلاق آنان شناخته می‌شد، انتخاب و تدریجاً اسکان داده می‌شوند. به نظر می‌رسد علی‌رغم خدمات گسترده و تلاش‌های بسیاری که برای احداث شبکه آبیاری و دهکده‌های جدید و

آماده کردن اراضی برای آبیاری و کشت انجام می‌شود، به مسائل اجتماعی و فرهنگی و خصوصیات خانوارها و افرادی که برای استفاده و بهره‌گیری از خدمات اشاره شده مد نظر بودند، کمتر توجه شده بود. به بیان دیگر، مطالعات اجتماعی و شناخت جامعه مورد نظر و هدف در هیچ سطحی انجام نشده بود. برای اثبات این نظر، تنها کافی است به ایجاد اتاق‌های کوچک بتونی برای کسانی که در تمام طول عمر در فضاهای وسیع و اوبه‌های متحرک و بزرگ زندگی می‌کردند، توجه کرد. به همین اعتبار هیچ‌یک از این اتاق‌های احداثی، جز برای انبار مورد استفاده قرار نگرفت و در کنار آن، فرم زندگی عشایری و سنتی شکل گرفت. از ساختمان‌های عمومی جز حمام، از سایر ساختمان‌ها استفاده شده بود (حقوقی اصفهانی، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۶).

اراضی محدوده شبکه آبیاری در بخش‌هایی که برای تخصیص به شاهسون‌های اسکان یافته اختصاص داده شده بود، به قطعات ۶ و ۱۲ هکتاری برای واگذاری قطعه‌بندی می‌شود. خدمات کشت و زرع با کمک و احیاناً خدمات مستقیم کارکنان فنی بنگاه عمران دشت مغان شروع می‌شود (حقوقی اصفهانی، همان، ۳۸).

پس از ایجاد شبکه آبیاری «ت» (T) و شروع به بهره‌برداری، سازمان برنامه تصمیم گرفت نسبت به توسعه شبکه آبیاری با هدف آبادانی و اسکان گروه‌های دیگری از شاهسون‌ها اقدام شود. بر همین اساس، با توجه به تجارب حاصله از خدمات احداث شبکه ۴۰۰۰ هکتاری و توجه لازم به استفاده از خدمات مشاوره‌ای و مهندسی، مطالعه و طراحی شبکه جدید آبیاری با مهندسان مشاور فرانسوی به نام «کارال آسا» فراهم و اقدام گردید. این مطالعات از سال ۱۳۳۲ آغاز شد و در سال ۱۳۳۴ خاتمه یافت. بر مبنای این مطالعات، طرح شبکه آبیاری جدید به مساحت ۱۴۳۸۰ هکتار آماده شد و مورد تصویب سازمان برنامه قرار گرفت و با مقدمات و تشریفات معمول، اجرای طرح به شرکت فرانسوی «پرسیزیون» با نظارت شرکت طراح «کارال آسا» محول گردید که تا سال ۱۳۳۸ به انجام رسید و شبکه آبیاری «آ» (A) نام‌گذاری شد (همان، ۳۴-۳۵).

در یک بررسی، دلایل اسکان در این روستاها از زبان روستاییان این‌گونه بیان شده است: آباد شدن مغان، کمبود علوفه در صحرا و از بین رفتن گوسفندان بر اثر خشکسالی، برای رهایی از چادرنشینی و خانه‌دوشی، بر اثر فقر و گرسنگی، انهدام محصول بر اثر خشکسالی یا برف و سرما، تقسیم زمین در مغان، ظلم و فشار بیگ‌ها، زراعت، کسب و کار و تصرف قشلاق و بیلاق عشایر (رخش خورشید، ۱۳۴۱: ۱۷).

احداث شبکه‌های آبیاری و عمران دشت مغان به دلیل وجود ایل شاهسون دلایل سیاسی نیز داشت. هم‌جواری آن منطقه با شوروی و امکان سوء استفاده و سرکشی ایل شاهسون، دولت پهلوی را بر آن

داشت تا دست به اجرای طرح‌های بزرگ و با سرمایه‌گذاری‌های زیاد بزند تا از این راه هم کشاورزی را به صورت تجاری درآورد و هم عشایر منطقه را مجبور به سکونت و کار در طرح‌های مورد نظر کند (روانبخش، ۱۳۶۲: ۸).

عشایر در ابتدا به افرادی که در روستاها ساکن شده بودند، به صورت سنگ محک و عوامل آزمایشی می‌نگریستند و منتظر بودند ببینند چنانچه وضع آنها خوب شد، خودشان هم به این منطقه روی آورند. از این وضعیت چنین استنباط می‌شود که در طرز قضاوت این مردم نسبت به بنگاه عمران و پروژه‌های آن، نوعی ترس و امید به هم آمیخته بود (رخش خورشید، ۱۳۴۱: ۱۹).

تا سال ۱۳۴۴-۱۳۴۵ش. ۱۲۵۰۰ هکتار در قطعات ۶ و ۱۲ هکتار میان ۱۴۵۲ خانوار تقسیم گردید. اراضی باقیمانده نیز به ساخت خانه، باغ، باغچه، جاده و احداث کانال‌های آبیاری تخصیص داده شد. بیش از ۲۵۰۰ شاهسون به عنوان کارگر در مزارع با پروژه‌های توسعه مشغول به کار شدند. همه کارگران و کشاورزان سرپرست خانواده نبودند. همچنین تمام این افراد اصالت شاهسونی نداشتند. با وجود این، بیش از سه هزار خانوار عشایری در اراضی طرح توسعه مغان اسکان یافتند (تاپر، ۱۳۸۴: ۳۴۷).

طبق برآورد مجله «بورس ماهیانه» در سال ۱۳۴۶ش، احداث کانال‌های آبیاری مغان از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۶ش. سبب می‌شود هجده هزار هکتار از اراضی لم‌یزرع دشت مغان بین ۱۴۳۲ خانوار از عشایر اسکان یافته شاهسون تقسیم شود و آنها به امور کشاورزی و دامداری مشغول شوند (مؤلف ناشناخته، ۱۳۴۶: ۲۲۶). در همین رابطه در مجله بورس ماهانه آمده است:

با در نظر گرفتن اینکه آب و برق حاصله بالمناصفه بین دولتین ایران و شوروی تقسیم خواهد شد، با اجرای این طرح متجاوز از ۸۰ هزار هکتار اراضی سمت ایران زیر کشت خواهد رفت و ۲۲ هزار کیلو وات نیروی برق در سهم ایران تولید خواهد شد که با انتقال این نیرو به شهرستان‌های مسیر انتقال، مانند خوی، مرند و تبریز، کمک بسیاری به پیشرفت صنعت و توسعه کشاورزی و سرانجام به اقتصاد آذربایجان خواهد کرد (همان، ۲۲۵).

اجرای طرح‌های توسعه در عین حال اوضاع عشایری را که همچنان به کوچ‌نشینی میان قشلاق‌های مغان و بیلاق‌های سبلان ادامه می‌دادند، بهبود بخشید. در سال ۱۳۴۵-۱۳۴۶ش. تعداد این کوچ‌نشینان بین پنج هزار تا شش هزار خانوار برآورد شده است (حدود چهل هزار نفر) (tapper, 1979: 269-270). از آبراهه‌های منشعب از کانال‌های اصلی، به عنوان آبشخور احشام استفاده شد. با ایجاد مرکز بهداشتی در پارس‌آباد، عشایر به‌طور رایگان مورد معاینه قرار می‌گرفتند. دارو به بهای نازل در اختیار آنها قرار گرفت. ارتباط جاده‌ای با شهرهای مشکین، اردبیل و شهرهای دیگر کشور افزایش و بهبود یافت. بازارهای

پارس آباد و بیله‌سوار و مغازه‌های موجود در اغلب روستاهای مغان، امکان خرید منظم مایحتاج عشایر را که بیشتر در طول زمستان ناممکن بود، میسر ساخت. عشایر و احشامشان پس از زمستان سخت و مصیبت‌بار ۱۳۲۷-۱۳۲۸ ش، با افزایش خدمات دولتی، به راحتی توانستند از دو زمستان به مراتب سخت‌تر ۱۳۳۴ و ۱۳۴۲ ش. جان سال به در برند. در نزدیکی شاه‌آباد یک مرکز تحقیقات دامپروری ایجاد شد که توانست از طریق تلقیح مصنوعی نژاد مغانی و رامبولت، یک گله گوسفند پرورش دهد. این گله گوسفند در تابستان همراه احشام طایفه خلیفه‌لو به بیلاق شاییل در دامنه‌های سبلان فرستاده می‌شد. مرکز تحقیقات مذکور همچنین خدمات مربوط به توصیه‌های دامپزشکی، معاینه و مداوای دام را ارائه می‌داد که به‌جز از سوی عشایر نزدیک به مرکز تحقیقات و در مواقع بحران، چندان مورد استقبال قرار نگرفت (تاپر، ۱۳۸۴: ۳۴۸).

سرانجام عزیز رخس خورشید درباره موفقیت یا عدم موفقیت تأثیر بنگاه عمران دشت مغان بر اسکان شاهسون‌ها نوشته است:

«در سال ۱۳۳۹ از فعالیت‌های این بنگاه که براساس یک طرح عمرانی کار می‌کرد، ارزشیابی به عمل آمد و معلوم شد که در توسعه و بهبود زندگی و زندگانی شاهسون‌های ابه‌نشین (چادرنشین) توفیقی به دست نیامده است. کسانی هم که در دشت مغان به عنوان شاهسون‌های اسکان‌یافته معرفی شده بودند، یا بیست سال پیشتر سکونت گزیده بودند و یا از روستاهای اردبیل و مشکین‌شهر بدان‌جا مهاجرت کرده و به عنوان شاهسون از مزایای طرح بهره می‌بردند. مسئولان و کارکنان بنگاه عمران دشت مغان با کمال فداکاری و حسن نیت عمل کرده بودند، اما خود نمی‌دانستند که شاهسون کیست و غیرشاهسون کیست؟!» (رخس خورشید، ۱۳۵۵: ۷).

طبق گزارش بنگاه خالصجات در سال ۱۳۳۹، دشت مغان احیا و قابل آبیاری و بهره‌برداری شد و ۲۵۰۰ خانوار از افراد ایل شاهسون در ۲۲ روستای مجهز به تمامی وسایل جدید زندگی و بهداشتی و اجتماعی، در آنجا زندگی می‌کردند و درآمد متوسط هر خانوار از دوازده هکتار اراضی ملکی خود، بر اساس نرخ‌های فعلی، حدود نودهزار ریال در سال بوده است؛ درحالی‌که تا قبل از آن حداکثر درآمد یک زارع متوسط ایرانی به سالی ده هزار ریال نمی‌رسید.^۱ همچنین در ادامه گزارش آمده است: در سال ۱۳۲۸ که شرکت شیار فعالیت خود را در دشت مغان آغاز کرد، در فاصله ۱۵۰ کیلومتری بین دامنه‌های سبلان و رود ارس، تنها دو تا سه روستای مسکونی دیده می‌شد و اراضی زیر کشت به هزار هکتار نمی‌رسید. در صورتی که اکنون تنها در طول راه مشکین‌شهر به ارس، متجاوز از ده روستای بزرگ مسکونی ایجاد شده و هر سال به تعداد

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، اطلاعاتی درباره مغان، ۱۳۳۹، ۳۰۳۵۷/۳۰، ص ۳

آن افزوده می‌شود و گزارش کارشناسان اداره اصل چهار، حاکی است که در اوایل سال ۱۳۳۹ش. بیش از یکصد هزار هکتار از اراضی مغان زیر کشت دیم بوده است (ساکما، ۳۲۰/۳۰۳۵۷، ۱۳۳۹، ۳). یکی دیگر از عوامل توجه شاهسون‌ها به یکجانشینی، فراهم کردن امکانات رفاهی توسط بنگاه خالصجات عنوان شده است. برای مثال، بهداری بنگاه محل مراجعه تعداد قابل توجهی از شاهسون‌ها بوده است. همچنین بسیاری از شاهسون‌هایی که اکنون مالک یا مستأجر تراکتور یا کامیابین بودند، برای تعمیر یا کسب اطلاعات فنی، به تعمیرگاه‌ها و کارشناسان بنگاه مراجعه می‌کردند (همان، ۳-۴). در سال ۱۳۵۰-۱۳۵۱ش. دولت سعی داشت به موازات احداث شبکه آبیاری، نسبت به ایجاد شرکت کشت و صنعت دولتی و تعیین خط بهره‌برداری از اراضی و اسکان دامداران اقدام کند؛ به همین منظور بهره‌برداری از اراضی دشت مغان تا دامنه سبلان در دستور کار قرار گرفت (ساکما، ۲۲۰/۱۱۱۱۸، ۱۳۵۰، ۱۴۸).

کانال‌ها و زمین‌های اطراف آن در دشت مغان (ساکما، ۳۲۰/۳۱۶۶۰، ۱۳۴۵، ۱۴۰)

در سال ۱۳۴۶-۱۳۴۷ش. پس از تعیین مسیر قطعی کانال‌ها در شبکه بزرگ و مسیر جاده‌ها و محل دهکده و اراضی قابل آبیاری از طرف وزارت آب و برق، قسمتی از اراضی محدوده شبکه آبیاری سد بزرگ ارس بین افراد عشایر شاهسون که واجد شرایط بودند، تقسیم گردید (ساکما، ۳۲۰/۳۵۶۲۱، ۱۳۴۷، ۱۰). در برخی مواقع ضرورت ایجاد می‌کرد که به بعضی افراد از نظر سیاسی یا برخی اشرار، خارج از محل اقامت اصلی آنها زمین‌هایی داده شود تا مبادرت به کشت و زرع یا دامداری کنند و به این طریق هم معاش آنها تأمین شود و هم به زندگی نوینی علاقه‌مند شوند. برای رسیدن به این هدف، باید زمین از اصلاحات ارضی یا وزارت منابع طبیعی گرفته می‌شد، طرح تهیه می‌شد و از بانک کشاورزی وام لازم برای آنها اخذ می‌گردید و یکی دو سال هم راهنمایی شوند تا به زندگی نوین خو بگیرند و به کار اشتغال ورزند (همان، ۱۷). همچنین برای حفاظت از کانال‌های آبیاری، پلیس مسلح آب شکل گرفته بود

(ساکما، ۱۳۴۷، ۲۲۰/۱۰۵۵۴، ۲۲).

نقشه دهکده‌های شاهسون‌نشین و شبکه‌های آبیاری در دشت مغان (ساکما، ۱۳۴۷، ۲۲۰/۱۰۵۵۴، ۸۵)

در طرح دامداری و کشت و صنعت در دشت مغان، اقداماتی برای رونق و آبادانی آنجا انجام شد. احداث پل در شبکه‌های آبیاری، خرید اتومبیل‌های صحرایی، خرید بذر و استخدام مهندسان مشاور، از جمله مهم‌ترین اقدامات بود (ساکما، ۱۳۵۱، ۲۲۰/۱۵۹۸۰، ۱۳۵۱-۱۰۳-۱۳۸).

نتیجه‌گیری

شاهسون‌های دشت مغان در دوره پهلوی در دو مقطع اسکان داده شدند. در دوره رضاشاه برنامه‌های اسکان اجباری شاهسون‌ها، هماهنگ با سایر ایلات ایران به اجرا گذاشته شد. بسیاری از آنان به دلیل خستگی از آشوب‌های اواخر دوره قاجاریه - که در شمال غرب ایران شدیدتر از سایر نقاط وجود داشت - برنامه اسکان اجباری را پذیرفتند. تلاش برای آبیاری دشت مغان، حذف حق علف‌چر، مساعدت جهت همراهی خانواده چوپانان در بیلاق و قشلاق، حذف اجاره از زمین‌هایی که قبلاً مالک ورقه مالکیت را کسب کرده بودند، تأسیس مدارس فلاحتی برای آموزش امور زراعتی و در اختیار گذاشتن زمین‌های دولتی برای ساختمان‌سازی، از برنامه‌های تشویقی دولت برای متمایل ساختن شاهسون‌ها به اسکان در دوره پهلوی اول بود.

در دهه ۱۳۳۰ش. به دلیل نبود حکومت متمرکز و قدرتمند و عدم پیگیری سیاست‌های اسکان اجباری، شاهسون‌ها همانند سایر ایلات ایران کوچ‌نشینی را از سر گرفتند. در دهه ۳۰ در قالب برنامه‌های عمرانی، توجه دولت به سمت دشت مغان جلب شد. تأسیس شرکت شیار آذربایجان در اواخر دهه ۲۰ و ادامه آن با عنوان بنگاه عمران دشت مغان، زمینه اسکان برخی از طوایف شاهسون را فراهم کرد. پروژه آبیاری دشت مغان که در دوره پهلوی اول به نتیجه نرسیده بود، در این زمان با احداث شبکه‌های آبیاری و ساخت چندین روستا برای سکونت شاهسون‌ها، به تدریج سبب آبادانی دشت مغان و تمایل شاهسون‌ها به اسکان گردید. با آبادانی زمین‌های کشاورزی، خوانین و افراد شاهسون که ورقه مالکیت داشتند، اقدام به ثبت زمین‌ها به نام خود کردند. ثبت زمین‌ها و انجام کارهای کشاورزی، به مرور آنان را یکجانشین کرد و اولین روستاهای شاهسون‌نشین با سیاست‌های حمایتی دولت تشکیل گردید. باید توجه داشت که احداث شبکه‌های آبیاری و عمران دشت مغان، دلایل سیاسی نیز داشت. هم‌جواری آن منطقه با شوروی و امکان سوء استفاده و سرکشی ایل شاهسون، دولت پهلوی را بر آن داشت تا دست به اجرای طرح‌های بزرگ و با سرمایه‌گذاری‌های زیاد بزند تا از این راه هم کشاورزی را به صورت تجاری درآورد و هم عشایر منطقه را مجبور به سکونت و کار در طرح‌های مورد نظر کند.

References

- Aziz-zādeh, Mīrnabī, 1386 š. *Tārīk-e Dašte moqān*, Mo'assese-ye Motāleāt-e Tārīkh-e Mo'āšer-e Īrān, second edition. [In Persian]
- Boloukbašī, Alī. 1379 š. *The Social and Political History of the Shahsevans; Nomads of the Borderlands of Iran*, Našre Dāneš, 17, 2. [In Persian]
- Hoquqi-ye Esfahāī, Morteza. 1393 š. *Dašte moqān*, Sarzamīne Šāhsevanhā va Barnāmeḥāye Omrānī. Tehrān: Samar in collaboration with the Iranian Society of Consulting Engineers. [In Persian]
- Kayāvand, 'Azīz (Rakhsh-e-Khorshīd). 1341 š. *Nazarī be Zendegeye Ejtemāeī va Eqtesadī Dehnešīnāne Dašte moqān*. Tehrān: Moaseseye Motāleāt va Tahqīqāt Ejtemāeī-ye Dānešgahe Tehrān. [In Persian]
- Kayāvand, 'Azīz (Rakhsh-e-Khorshīd). 1355 š. «Ašāyer va Sāzemānhā-ye Edārī». *Dar Majmū'e-ye Maqālāt-e Semīnāre Barresi-ye Masāele Jāmae-ye Ašāyerī-ye Iran*. Kermānšāh, Jelde 4, 1-14. [In Persian]
- Moallem-e Nāšenākte, 1346 š. *Amaliyāt-e Omrānī-ye Sāsemān-e Āb va Barq Āzerbaījān*, «Būrse Māhāne». (1)44, 225-228. [In Persian]
- Mosāhab, Qolāmḥoseīn, 1383 š. *Dāyeretol-maārefe Fārsī*, vol 2. Tehrān: Šerekat-e Sahamī

- Ketābhā-ye Jībī Vābaste be Enteshārāt-e Amīr Kabīr. second edition.1443-1444. [In Persian]
- Qalamī, Azīz-ollah, 1376 š. Moqān dar Gostare-ye Tāriḵh. Tehrān: Faršād in collaboration Šerekat-e]Sahamī[Kešt-o Sanat va Dāmparvarī-ye Moqān. [In Persian]
- Qāsemī, ahad, 1377 š. Moqān, Negīne Āzerbāijān. vol 2. Tehrān: Moallem. [In Persian]
- Ravānbaḳš, M. 1362 š. Gozareši az Marākeze ḳadamāte kešāvarzī, Rūstāyi va Ašāyerī Dašte moqān, Vezārate kešāvarzī va Omrāne Rūstāyi, Moāvenate Tarh va Barnāme-ye Markaze Tahqīqāte Rūstāyi va Eqtesāde kešāvarzī.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Darḳāste Sabte Mālekīyate Arāzī-ye Meškīnšahr, 1336, 230/19978.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Ejāre va Bahrebardārī-ye Arāzī-ye Qešlāqāte Dašte moqān, ḳoddārī az Pardākte Bahre-ye Mālekāne-ye Darrerūd, Tajāvozāte Ašḳās be Arāzī-ye ḳālese-ye Ahar, 1339, 230/3105.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Gozarešhaei dar ḳosūse Eskāne Ašāyer va Ehyāye Arāzī-ye Dašte moqān, 1313, 310/20835.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Rūnevešte Asāsname-ye Šerkate Sahāmī-ye Šīyāre Āzerbāijān, 1335, 220/2882.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Taeīne Vazīyate Qešlāqāte Dašte moqān va Sabalān, 1314, 230/19973.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Taqsīme Arāzī-ye Dašte moqān, 1342, 320/30469.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Taqsīme Arāzī-ye Vāqe dar Mahdūde-ye Dašte moqān, 1343, 320/30356.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Tarhe Bahrebardārī az Dašte moqān va Eskāne Ašāyer va Mojtame-e Sardḳāne-ye Koštārgāh dar ān Mantaqe, Eblāqe Šāh Darbāre-ye Taškīle Šerkate Sahāmī, 1350, 220/11118.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Tarhe Dāmdārī va Kešt-o Sanat dar Moqān, 1351, 220/15980.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Tarh-ha-ye Omrānī-ye Sākt-e Sad-e Aras va Ābyārī-ye Dašte moqān, 1347, 220/10554.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Vāgozārī-ye Arāzī be Šerkate Sahāmī-ye Šīyāre Āzerbāijān, 1336, 230/19974.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Vāgozārī-ye Arāzī-ye Dašte moqān be Ašāyer, 1347, 320/35621.
- Sāzmāne asnād va ketāb ḳāne-ye melli (Sākma): Vāgozārī-ye Arāzī-ye Dašte moqān beyne

Kešāvarzān, 1345, 320/31660.

Sāzmāne asnād va ketāb k̄āne-ye melli (Sākma): Vāgozārī-ye Arāzī-ye Qešlāqī-ye moqān va Sabalān va Aršaq be k̄avānīne Eīle Šāhsevan, 1337, 230/19972.

Sāzmāne asnād va ketāb k̄āne-ye melli (Sākma): Zarūrate Ābyārī-ye Dašte moqān Jahate Eskāne Tavāyefe Šāhsevan, 1315, 310/64771.

Sāzmāne asnād va ketāb k̄āne-ye melli (Sākma): Zarūrate Estefāde az Ābe Rūde Aras Jahate Ābādī-ye Dašte moqān, 1312, 310/64753.

Tāpper, Richard. 1383 š. The example of the Shahsevan tribe, a collection of articles about Reza Shah and the formation of modern Iran, Compiled by Stephanie Cronin, Tarjomeh-ye Morteza sāqebfar. Tehrān: Jāmī. [In Persian]

Tāpper, Richard. 1384 š. Tārīke Sīyāsī Ejtemāeī Šāhsevanhāye moqān, Tarjomeh-ye Hasan Asadī. Tehrān: Ak̄tarān. [In Persian]

